

"55. srečanje mladih raziskovalcev Slovenije 2021"

Prva gimnazija Maribor,
Trg generala Maistra 1, 2000 Maribor

KAKO DETERMINIZEM VPLIVA NA ETIKO VRLIN?

Raziskovalno področje: FILOZOFIJA ALI SOCIOLOGIJA

RAZISKOVALNA NALOGA

Mentor:

Miha Debenak

Avtorji:

Petja Golec Horvat

Lara Mavrič

Jakob Sever Klasinc

Maribor, 2021

KAZALO VSEBINE

ZAHVALA.....	4
POVZETEK	5
ABSTRACT	5
1 UVOD	6
1.1 RAZISKOVALNI PROBLEM	6
1.2 HIPOTEZE.....	6
2 DETERMINIZEM	7
2.1 DETERMINIZEM	7
2.2 FATALIZEM.....	7
2.2.1 Fatalizem v povezavi z determinizmom	7
2.2.2 Usoda	9
2.2.3 Primer Ojdipa.....	9
2.3 ATOMIZEM.....	10
2.3.1 Atomizem.....	10
2.3.2 Demokrit	11
3 STOICIZEM.....	11
3.1 FIZIKA.....	11
3.2 ŽIVLJENJE SKLADNO Z NUJNOSTJO	12
3.3 ETIKA STOICIZMA	13
4 PLATON	14
4.1 LOČENOST MINLJIVIH IN VEČNIH BITNOSTI	14
4.2 SVOBODA.....	15
4.2.1 Politična svoboda	16
4.2.2 Osebna svoboda	16
4.3 VRLINE	16
4.4 PRISPODOBA VOTLINE.....	17
5 ARISTOTEL.....	18
5.1 VRLINE	18
5.2 EUDAIMONIA	19
5.3 ZLATA SREDINA.....	19
5.4 NARAVA SVOBODE	20
6 EMPIRIČNI DEL.....	22
6.1 METODOLOGIJA	22
6.1.1 Metoda preučevanja pisnih virov	22
6.1.2 Analiza	22

6.2 VREDNOTENJE HIPOTEZ.....	22
7 ZAKLJUČEK.....	24
8 DRUŽBENA ODGOVORNOST.....	25
9 LITERATURA.....	26
9.1 KNJIŽNI VIRI.....	26
9.2 SPLETNI VIRI	26

ZAHVALA

Iskreno se zahvaljujemo vsem, ki so nas pri pisanju raziskovalne naloge podpirali. Zahvalili bi se radi tudi družinam, ki so nam skozi celoten proces pomagale z moralno podporo ob neprespanih nočeh. Najbolj pa se zahvaljujemo našima mentorjema, ki sta nas vodila skozi celotno nalogo, nam pomagala, razlagala, predlagala literaturo, ter nam stala ob strani in verjela v nas skozi celoten proces.

POVZETEK

Z napredkom znanosti ugotavljamo, da so naša dejanja določena bolj, kakor smo nekdam verjeli. To nas privede do različnih vprašanj v povezavi z etiko, npr. kako moralno odgovorni smo, kako moramo biti kaznovani za nemoralna dejanja, ter kaj je sploh pravilno? Ukvarjali smo se z determinizmom in njegovo povezavo z vrlinsko etiko. Etika vrlin se obrne na naše notranje vrednote oz. vrline, kadar odgovarja različnim moralnim vprašanjem. Vprašanje, ali imamo kakršnikoli nadzor nad svojimi dejanji ima s stališča trdega determinizma preprost odgovor, narava določa vzroke, ki nas določajo, vendar to vpliva na etiko oz. na etiko vrlin.

Raziskovali smo večinoma s pomočjo raznih knjižnih virov (oboje sodobnih in preteklih filozofov).

KLJUČNE BESEDE: determinizem, etika vrlin, atomizem, stoicizem, hoteno, nehoteno, Platon, kompatibilizem, Aristotel, svobodna volja

ABSTRACT

With the advancement of science, we find that our actions are determined more than we once believed. This brings us to various issues related to ethics, e.g. how morally responsible are we, how should we be punished for immoral acts, and what is right at all? We have dealt with determinism and its connection to virtue ethics. The virtue ethics turns to our inner values or virtues when answering various moral questions. The question of whether we have any control over our actions has a simple answer from the point of view of hard determinism, nature determines the causes that determine us, but it affects ethics or virtue ethics. We researched mostly with the help of various book sources (both contemporary and past philosophers).

KEY WORDS: determinism, virtue ethics, atomism, stoicism, intentionally, unintentionally, Plato, compatibilism, Aristotle, free will

1 UVOD

Kako naj živim, da bom srečen? Ali ima človek svobodno voljo in ali so naša dejanja odločena, že naprej determinirana? V antiki je vzniknilo zanimanje za vprašanja o tem, kako živeti in kaj je dobro. V antiki je prevladovala etika kot filozofska veščina gotovo od Sokrata naprej. Ta je poudaril značaj posameznika in pomen posameznih dejanj. Ključno vprašanje pa ni zgolj to "kako moram ravnati", marveč – "kakšen moram biti", saj bo dober človek storil dobra dejanja, se predpostavlja. Dobrega posameznika definirajo značajske lastnosti in njegov racionalen premislek. V kolikor je eno in drugo med seboj v harmoniji, govorimo o vrlem posamezniku. V kolikor so, nasprotno, posameznikova nagnjenja negativna, pa jih imenujemo šibkosti. Na poti presoje o tem, kako živeti in kako je s tem povezan nrvstven značaj posameznika, bomo analizirali misli atomistov, stoike, Platona in Aristotela, saj so se tega problema lotili na način, ki bo za presojo o determinizmu, v povezavi z etiko, ključen..

1.1 Raziskovalni problem

V raziskovalni nalogi nas je zanimala kompatibilnost različnih oblik determinizma z antično etiko oz. vrlinsko etiko. Zanimal nas je antični pogled na sodobno razpravo o determinizmu in etiki vrlin. Posledično smo raziskovali metaetične poglede, da bi razumeli odnos med etiko vrlin in determinizmom. .

1.2 Hipoteze

Glede na cilje raziskovalnega problema smo si zastavili naslednji hipotezi:

1. Ideja svobodne volje ni kompatibilna z determinizmom.
2. Determinizem ni resničen, torej svobodna volja obstaja.

2 DETERMINIZEM

2.1 Determinizem

Trdi determinizem je filozofski koncept, ki zagovarja, da so vsi dogodki določeni s predhodnimi vzroki. Ti pod nujnimi pogoji vplivajo na vsak razplet prihodnjih dejanj. Trenutno stanje je nespremenljivo in določeno z zakonitostmi vesolja, brez možnosti izbire.

Ključno izhodišče premisleka je problem določenosti vseh dogodkov. Vsak dogodek je namreč nujen zaradi predhodnih dogodkov, torej je določen s tem, kar se je zgodilo pred njim, pod vplivom naravnih zakonov.

Posledično, v kolikor poznamo izhodiščno stanje in vse vzročne mehanizme, ki vplivajo na določeno dejanje, bi lahko z gotovostjo napovedali vse, kar se bo zgodilo v prihodnosti, saj je dogajanje vnaprej določeno.

Determinizem je globoko povezan z našim razumevanjem fizikalnih znanosti in njihovimi razlagalnimi ambicijami ter z našimi pogledi na človekovo svobodno delovanje. Koncepta pa nista med seboj povezana, vsaj ne na očiten način.

Poznamo več vrst determinizma:

- **MEHKI DETERMINIZEM:** delna določenost
- **TRDI DETERMINIZEM:** vse, kar naredimo, je določeno z predhodnim vzrokom.
- **INDETERMINIZEM:** naključje

Determinizem so v 7. in 6. stoletju pred našim štetjem razvili grški filozofi, predsokratski filozof Levkip, stoiki in kasneje premisli tudi Aristotel ter mnogi drugi antični filozofi.

2.2 Fatalizem

2.2.1 Fatalizem v povezavi z determinizmom

Fatalizem je filozofsko stališče, v skladu s katerim je vse, kar se dogaja, določeno že vnaprej.

Prihodnost je prav tako gotova kot je gotova preteklost. Vse, kar se je kadarkoli zgodilo, se je moralo zgoditi ravno tako, kakor se je zgodilo, in nič drugače. Nikoli se nič ni moglo zgoditi drugače, kot se je zgodilo in se naj ne bi bilo mogoče zgoditi, kot se naj bi zgodilo. Ravno tako se mora zgoditi tudi vse, kar se šele bo zgodilo, in to ravno tako, kakor se bo zgodilo, in nič drugače.

Vse, kar se dogaja, je neizogibno. Vse, kar smo storili, smo morali storiti. Kar nismo storili, nismo mogli storiti. Nič ni moralo biti drugače, kot je bilo, in nič ne more biti drugače, kot bo. Vse je moralo biti ravno tako, kot je bilo. Prav tako kot ne moremo vplivati na preteklost, ne moremo vplivati niti na prihodnost. Ker je vse določeno, nimamo vpliva na nič, ne glede na to, kako zelo mislimo, da ga imamo.

Kaj pa odgovornost? Te ni. Nihče ni zaslužen ne za dobre in ne za slabe stvari, ki jih je naredil, preprosto zato, ker nihče ni nikoli ničesar storil svobodno. To drži, če predpostavljamo, da so prav vsa dejanja determinirana. In ne le to, nihče nikoli ničesar ni storil svobodno, saj tudi nikoli ni mogel ničesar narediti na tak način, ker je bilo že od nekdaj vse vnaprej določeno.

Kaj pa svobodna volja? Ta je v fatalizmu iluzija. Stvari ne delamo, temveč se nam preprosto dogajajo.

Lahko rečemo, da smo kot nekakšne marionetke, lutke v rokah neke »nadmoči«, vendar se tega ne zavedamo.

Opazimo lahko, da se fatalizem in trdi determinizem naravne vzročnosti zelo prepletata. Vendar, med njima je velika razlika. Determinizem pravi, da lahko vse dogodke načeloma razložimo z vzročno povezavo, je teorija, da so vsi dogodki, glede na njihove vzroke, neizogibni. V determinizmu je glavna ideja vzročnost. Fatalizem trdi, da se mora vse zgoditi, a se ne trudi z razlagami vzrokov, vendar takih razlag niti ne izključuje. Gre za prepričanje, da karkoli se že zgodi, je to neizogibno.

Fatalizem pravi, da so dogodki določeni vnaprej (vsi dogodki so tako neizogibni in človek ne more storiti ničesar, da bi se zgodili ali ne zgodili), vendar determinizem pravi, da je mogoče dogodke ponovno določiti, ampak na podlagi naših dejanj v preteklosti.

Fatalizem ironizira vsa človeška dejanja, saj pravi, da so dogodki v življenju vnaprej določeni in da se bo, kar naj bi se zgodilo, zgodilo ne glede na vse okoliščine. Determinizem trdno verjame v vzroke in posledice in utemeljuje vse dogodke na podlagi dejanj v preteklosti.

Fatalist je nekdo, ki verjame, da se ničemur, kar naj bi se zgodilo, ne gre ubežati. Zaradi tega je tudi mnenja, da prihodnost ni odvisna od njega samega, ve pa tudi, da ne more vedno vedeti in napovedati kaj se bo zgodilo. Če se le da, jih večina poskuša skozi kakšne namige usode ali znake, ki bi lahko kaj pomenili, napovedati prihodnost, svojo usodo. Verjame pa, da se ne bi mogel izogniti ničemur kar se zgodi, naj bo to, kaj je jedel za zajtrk ali koga je srečal.

2.2.2 Usoda

Usode in fatalizma ne smemo enačiti, čeprav usoda implicira fatalizem. Usoda je namreč starejša inačica fatalizma. Fatalizem je doktrina, katere razlaga je usoda. Personifikacija usode (z višjim bitjem, npr. Bogom) je samo ena od inačic fatalističnega mišljenja.

Usoda se pojavlja v različnih kulturah, vezana je na posameznika in njegova dejanja.

Stari Grki so usodo v mitologiji posebilo v tri stare ženice, ki so jih imenovali *mojre*. Iz tega razloga usodo v antični Grčiji imenujejo tudi *moira*. Prva sojenica Kloto naj bi ustvarila niti življenja, druga sojenica Lahezis naj bi te niti predla in tretja sojenica Atropa naj bi jih ob smrti prerezala. Verjeli so, da usodi ne gre ubežati, ne glede na naš trud, da bi se ji mogoče izognili. V nekaterih kulturah, pri drugih konceptih usode verjamejo tudi v to, da se da usodi izogniti (molitev, meditacija, joga). Veliko miselnih sistemov, tudi krščanstvo in budizem, se ukvarja z duhovnimi nasveti o morebitni usodi (npr. večno pogubljanje, nenehna reinkarnacija)

Fatalizem je po drugi strani doktrina, kot je bilo že prej povedano, ki se v svojim mnogih definicijah lahko navezuje na pojem usode, ni pa nujno. Je posplošena doktrina in se tako ne navezuje na posameznikovo usodo, ampak na neogibnost samo po sebi

2.2.3 Primer Ojdipa

Eden najbolj znanih primerov usode in fatalizma je Ojdip. Prerokovano mu je bilo, da naj bi ubil svojega očeta in se poročil z materjo. Oče ga je dal ubiti, da se to ne bi uresničilo. Ampak ga niso ubili, je pa on, ko je odrasel, ubil očeta in se poročil z materjo, nevede, da je prav Jokasta njegova mati, Laert pa njegov oče. Ti dogodki, do katerih ljudje pripeljejo sami iz želje, da bi

se jim izognili, pravzaprav niso ključni za fatalistični nauk, ampak zgolj dodatno ponazarjajo neizbežnost usode. Žal se ne moremo izogniti temu, kar nam je usojeno, ne glede na to, kako se trudimo. Tako potem, če se kdo usodi upira, ga ta kaznuje tako, da sam pripelje do tistega, čemur se je želel izogniti, torej tako kot Ojdip. Za fatalizem je značilno, da so dogodki v prihodnosti vnaprej določeni. Ni pomembno ali bomo do njih pripeljali sami, ali pa se bodo zgodili neodvisno od nas. Kar nam je usojeno, bo vedno našlo pot do nas.

Mit o Ojdipu je tudi dober primer starogrškega videnja nasploh usode. Gre torej za »silo«, ki ji ne moremo ubežati.

2.3 Atomizem

2.3.1 Atomizem

V predsokratskem obdobju se je razvila filozofija atomizma. Nauk, ki uči, da je materija, tvar, snovnost sestavljena iz najmanjših delcev, atomov. Ti so po svoji naravi bistveno nespremenljivi; premikajo se lahko samo v praznini in se združujejo v različne gruče. Grški pridevnik *atomos* dobesedno pomeni “nedeljiv”, atomizem ni samo začetek teorij o naravi snovi, temveč tudi začetek ideje, da obstajajo nedeljivi deli v kakršni koli velikosti.

Vse je iz materije (nedeljivih delcev atomov, ki se gibajo, odbijajo in zapletajo v neskončni praznini in tvorijo zaznavna telesa). Človek je sam iz atomov (duša je zgrajena tudi iz atomov), zato ni nobenih stisk ali želja v človeku, ki bi bile ločene od zakonitosti narave zato tudi ni svobodne volje, ampak je vse samo skupek atomov. Takšen pogled na sestavo sveta pa zavrača možnost nekega višjega smotra ali božje intervencije, namreč svetu vladata naravna urejenost in zakonitost.

Platon se ne strinja z atomisti in predpostavlja drugačno fizikalno teorijo sveta. Aristotelova fizikalna teorija pa zanika nedeljivost delcev in govori o zveznosti materije.

Levkip in Demokrit veljata za prva atomista. O Levkipu vemo malo, ampak so ideje njegovega učenca Demokrita znane iz velikega števila poročil.

2.3.2 Demokrit

Demokritov atomizem:

Demokrit je trdil, da so atomi tako majhni kot geometrijske točke, ki izpolnjujejo prazen prostor. Celotna dejanskost so zanj atomi (bit) in prazen prostor v katerem se atomi gibljejo (ne-bit). Atomi niso nastali slučajno ali po naključju, ampak za njihov nastanek obstaja nek vzrok. Determinizem (vse dogajanje določeno vnaprej) je temelj Demokritovega atomizma. Aristotel je za Demokrita menil, da je mislil, da gre za materialni proces, ki vključuje lokalno preurejanje teles, tako kot zaznavanje.

Demokritova etika:

Poročila o Demokritovih etičnih stališčih lahko predstavljajo težave pri interpretaciji, še posebej pa pri pripisovanju dela Demokrita. V nasprotju z njegovimi »fizikalnimi« teorijami, so številni fragmenti o etiki predvsem seznanji izrekov, običajno brez konteksta in širše filozofske razprave. Težko je najti kakršnokoli konceptualno povezavo med atomsko fiziko in etičnimi zavezami, ki mu jih pripisujemo. Demokrit bi naj bil zavezan nekakšnemu razsvetljenemu hedonizmu, v katerem je veljalo, da je dobro notranje stanje duha in ne nekaj zunaj njega. Poudarek na tvorjenju želja in osvoboditvi od odvisnosti sreče. Osredotoča se na človekovo sposobnost delovanja v skladu z naravo, s pomočjo filozofije pa išče ravnovesje in zmernost, ki kaže na to, da je etika zasnovana kot umetnost skrbi za dušo.

3 STOICIZEM

“Življenje je trdo.”

Stoicizem (ant. gr. **στοῖ** [stoá] - pobarvano stebrišče) je helenistična filozofija, ki so jo poučevali na stoiških šolah. Osrednja doktrina stoicizma se ukvarja z determinizmom in človekovo svobodo, ter prepričanjem, da je vrlina ohranjati voljo, ki je v soglasju z naravo.

Poglavje smo razdelili na tri dele: fiziko, življenje in etiko.

3.1 Fizika

“Karkoli že je, ta moj jaz - meso je in dih in vladajoči razum.” (*Dnevnik cesarja Marka Avrelija*, Druga knjiga, 2 , str. 43)

Stoiki so verjeli, da so vsi dogodki v življenju, vključno z našimi lastnimi dejanji, vnaprej določeni. Bili so torej **deterministi**: vse, kar se zgodi, se zgodi po nujnosti. Tako so vsi dogodki povezani s predhodnimi dogodki, ki jih povzročajo, in so sami po sebi predhodni vzroki za to, kar mora slediti po njem. To je teorija vzročnega determinizma. Celotno zaporedje vzrokov, ki se razteza in tvori vso zgodovino sveta, so imenovali usoda.

Zagovarjali so obstoj duha. Verjeli so, da sta materija in duh eno, ter da obstaja samo tisto, kar ima materijo. Tako bi tudi duša naj bila materialna.

Svoboda se je kazala v razumu oz. tretiranju dogodkov. Človek, ki je dosegel popolno doslednost pri delovanju svojih racionalnih sposobnosti je "modri človek", izredno redek, vendar služi kot prepisljiv ideal za vse. Doseganju tega plemenitega cilja je možen in življenjsko nujen. Izpopolnjena narava razumnega bitja je ravno odraz svobode posameznika, popolnost razuma pa vrlina. Trdili so, da je edina stvar, ki vedno prispeva k **sreči**¹, kot njen nujni in zadosten pogoj, **krepost**. Krepostno življenje je brez vseh strasti, ki so po naravi moteče in škodujejo duši, vključuje pa ustrezne čustvene odzive, pogojene z razumskim razumevanjem in izpolnjevanjem vseh osebnih, socialnih, poklicnih in državljskih odgovornosti. Svoboda pa je odraz nujnosti, ki jo narekuje razumna presoja, ta pa lahko edina resnično pripomore k dobrobiti posameznika.

3.2 Življenje skladno z nujnostjo

Stoicizem je znan kot evdajmonistična teorija, katere vrhunec (*telos*) človeškega prizadevanja je evdajmonija. Ta cilj so opredelili kot "življenje v soglasju z naravo."

“Misli zmerom na to, kaj je narava celote, kaj tvoja narava, kakšno je razmerje med njima...”
(*Dnevnik cesarja Marka Avrelija*, Druga knjiga, 9 , str. 45)

Človek mora živeti v soglasju z naravo (za stoike *narava* – nujnost, ki jo določajo fizikalna pravila). To se razume na dva načina:

- a. Življenje v skladu z **naravo kot celoto**, torej celotnim kozmosom.

¹ Sreča: Stoicizem meni, da je ključ do dobrega, srečnega življenja gojenje izvrstnega duševnega stanja, ki so ga stoiki poistovetili z vrlino in je bilo racionalno. Idealno življenje je tisto, ki je v harmoniji z naravo, katere del smo vsi, in z mirno ravnodušnostjo do zunanjih dogodkov, bomo živeli izpolnjeno.

Stoiki so trdno verjeli, da je kozmična narava (vesolje) racionalno organizirana in se resnično sovпада z Zevsovo neosebno božjo voljo. Ker znotraj tega racionalno urejenega sistema ni prostora za naključje, je metafizični determinizem stoikov narekoval, da je kozmična *Narava* enaka usodi. Vendar je usklajevanje lastne volje z zaporedjem dogodkov, ki jih določa po nujnosti narava, možnost za svobodo. e.

- b. V skladu z **lastno naravo** (vsaka vrsta stvari v vesolju ima svojo konstitucijo in značaj).

Narava vesolja in narava posameznika se morata ujemati kar pa pomeni tudi živeti v skladu z razumom. Torej to za človeka pomeni življenje v soglasju z našo sposobnostjo razmišljanja in iskanja resnično dobrega.

3.3 Etika stoicizma

Epiktet: "Ne zahtevaj, da bi se dogodki zgodili tako, kot si želiš, ampak želi si, da bi se zgodili, kot se dogajajo in dobro ti bo šlo." (citat?)

Stoiki trdijo, da mora biti vse, kar je dobro, v vsakem primeru v našo lastno korist. Toda v nekaterih situacijah mi ne koristi, če sem zdrav ali premožen. (Lahko si predstavljamo, da bi ga, če bi imel denar, zapravil za heroin, ki mi ne bi koristil.) Tako stvari, kot je denar, preprosto niso dobre/niti dobre niti slabe niso.

DOBRO:

Stoiki so dobro opredelili kot "tisto, kar je po naravi popolno za razumno bitje, ki je racionalno bitje". Kot je razloženo zgoraj, je izpopolnjena narava razumnega bitja ravno v popolnosti razuma, dovršenost razumne presoje pa se odraža v vrlini. Edino, kar je dobro, so značilne odličnosti ali vrline ljudi (ali človeškega uma), saj so neodvisne od naravnih razmer. Nobena naravna stvar namreč ni sama po sebi dobra. Edina stvar, ki je »slaba« ali »zla«, je pokvarjenost razuma. Dobro ali slabo pa ne obstoji samo po sebi. Vse stvari narave niso niti dobre niti zle, ker so stoiki menili, da te stvari same po sebi ne prispevajo k srečnemu življenju niti ga ne ovirajo. Spadale so v razred »brezbrižnih« reči. Brezbrižne stvari ne koristijo in ne škodijo, saj jih je mogoče dobro in slabo uporabljati.

Z vidika sreče so stvari po naravi brezbrizne. Za našo srečo pa je pomembno, ali jih izberemo racionalno, saj jim s tem šele damo vrednost.

Vrlino so razumeli kot način pravilnega izbiranja (ta pa je v skladu s človeško naravo, torej v skladu z razumom). To ne pomeni nič drugega, kakor da moramo pri svojih odločitvah slediti lastni naravi, ki je razumna in poleg vsega še v prid celotni naravi.

“Kar ti je kot umnemu bitju v prid, obdrži, kar pa samo živalskemu v tebi, zavrzi!” (*Dnevnik cesarja Marka Avrelija*, Tretja knjiga, 6 , str. 53)

Čustva so oblika iracionalne razsoje, njihova posledica je razočaranost in ne-srečnost. Stoiki ne mislijo, da je treba odpraviti vse impulze. Razlika med običajnimi impulzi ali željami in strastmi je v tem, da so slednje pretirane in nerazumne.

Že v antiki so bili stoiki zasmehovani zaradi njihovih pogledov na strasti. Stoiki so sicer dopuščali izkustvo “dobrih občutkov” (veselje, budnost in želje), ki se od “negativnih” (užitka, strahu in apetita) ločijo po tem, da so dobro obrazloženi in ne pretirani. Dober občutek, kot je prijaznost, je zmerno in razumno raztezanje ali širjenje duše, ki ga verjetno spodbudi pravilna presoja.

4 PLATON

4.1 Ločenost minljivih in večnih bitnosti

Platon je zagovarjal ločenost minljivega materialnega sveta in intelegibilnega sveta oblik, ki določajo obstoj materialnemu svetu. Prav tako je ločil človeka na dušo in minljivo telo. Večnim idejam se je mogoče približati in jih razumeti s pomočjo filozofije. Kar obstaja, deli na 2 povezana dela:

1. Materialen/fizičen svet
2. Večen svet/svet idej

Večen svet: V njem ni časa in ni prostora. Preprosto povedano, samo večno obstaja. Ker je večni, torej ni določen s časom in prostorom, je zato neminljiv. V njem bivajo resnice, originali vseh materialnih podob. Lahko mu rečemo tudi večni svet resnic. Resnica je nekaj nematerialnega, večnega. Za vsako materialno stvar in stvar, ki obstaja v materialnem svetu, je v svetu idej nek original, po vzoru katerega naj bi bila tista stvar narejena.

Človeka »gradi«:

1. telo
2. duša

Telo: je vir želja, interesov, ni večno in je materialen del nas.

Duša pabi naj bila, podobno kot svet idej, večna in nematerialna. Pravzaprav je tudi povezana s svetom večnih resnic. Daje nam neke vrste svobodo, s tem, da lahko mislimo (se ne obremenjuje s telesnostjo).

4.2 Svoboda

Svoboda je torej to, da lahko mislim, kar mislim. Platonu je samoumevno, da svobodo imamo. Ker vsak, če se potruzi, lahko razmišlja, ker naše misli ne gre omejiti, smo v tem smislu svobodni. Ta trenutek lahko nekdo razmišlja o npr. nastanku sveta, naslednjo sekundo o tem, kaj je včeraj jedel za kosilo in še naslednjo sekundo o Italiji. In najpomembneje je, da nam nihče ne more preprečiti misliti, zaradi tega smo vsi v mislih lahko svobodni.

Pogoj, da smo lahko tudi družbeno svobodni, v vsakdanjem življenju, pa je politika. Da bi imeli čim več praktične svobode, v vsakdanjem življenju, bi morali zadovoljiti te tri postavke:

1. obvladovanje sebe: povezano je s štirimi vrlinami, ki jih poudarja Platon, torej najti pravo mero v življenju in se ne prepustiti strastem.
2. misliti večno resnico: misliti o resnici in temeljih sveta, iskati jo v filozofiji.
3. ustvariti pogoje za svobodo v družbenem pomenu – politika: ustvariti skupnost, kjer vsak posameznik žrtvuje malo svoje svobode, da jo ima na koncu cela skupnost v pravi meri.

S tem je pravzaprav govoril o politiki, ki je pogoj, za našo svobodo. Svoboda vsakega posameznika, torej ni odvisna samo od nas samih, ampak je, ker živimo v skupnosti, odvisna od vseh. Meja, kjer se svoboda vsakega posameznika konča, je tam, kjer se začne svoboda drugega posameznika.

Platon loči svobodo (*eleútheros*) na dva dela. Na svobodo v političnem smislu in na osebno (intimno) svobodo.

4.2.1 Politična svoboda

Sužnji so imeli v življenju ljudi pomembno vlogo, niso bili svobodni. Na njih niso gledali kot na ljudi, ampak kot na orodje v lasti posameznikov. Politična svoboda se je delila glede na spol: moški so bili politično svobodni in so imeli družbeno življenje. Ženske so bile odmaknjene od javnega življenja, niso bile politično dejavne, odločale so se lahko le glede doma. Pomembno je omeniti tudi Platonovo delo *Država*, ki je eno najpomembnejših del v zgodovini filozofije. Glavna tema je vprašanje o pravičnosti. Je primer filozofske predstave utopične države in predstavlja zgodbo o idealni skupnosti. Izjemno zanimivo za antični čas je, da so v *Državi* ženske enakovredne moškim, politično in glede izobrazbe. Glavne so sposobnosti in ne spol. Šolanje je del politične in ekonomske svobode (odvisno je od tega, koliko denarja imaš, če ga nisi imel dovolj, se nisi mogel šolati).

4.2.2 Osebna svoboda

Življenjske strasti so nesvobodne. Nesvobodno je zanj tudi hotenje, v kolikor ni razumno preiščeno. V primeru, da je razumno preiščeno, je svobodno. Osebna svoboda je za Platona vse, kar je razumno preiščeno. Čim je oseba čustvena, to pomeni, da nekaj vpliva nanjo in na njen razumen premislek. Torej njen premislek ni več razumen.

4.3 Vrline

Platon verjame v ideale, h katerim naj bi ljudje strmeli. Čim bolj si podoben temu idealu, tem bolj govorimo o dovršeni človeški duši. Verjame v večne resnice, ki so povezane z vrlinami pravičnega, srečnega človeka. Čim bolj se jih držimo, čim bolj jim sledimo, tem bolje je za nas, in tem lepše živimo. Vrline so način, kako bomo nadzorovali samega sebe. Pravičen in posledično srečen človek je kot lepo uglašena kitara. Poudarja štiri ključne (kardinalne) vrline:

- *zmernost*
 - povezana je z našimi strastmi
 - strasti so povezane s tem, da sploh nekaj hočemo in nismo apatični (strasti so zelo pomembne, ampak seveda govorimo o pravi meri)
- *pogum*
 - povezan je s srcem, z našo odločnostjo, s trdnostjo

- je nekakšna notranja moč, ki nas varuje pred nami samimi
- ujetništva strahu se lahko rešimo samo s tem, da se soočimo s tem strahom, zakar potrebujemo pogum
- *modrost*
 - povezana je s teoretičnim, kritičnim mišljenjem, da nismo ujetniki lastne nespameti
 - bali naj bi se lastne neumnosti
 - zavedali naj bi se lastne nevednosti in hoteli naj bi vedeti čim več ter spoznati resnico
- *preudarnost*
 - pomaga nam pri tem, kako se obnašati v različnih situacijah
 - pravilna reakcija naj bi pomenila, da smo praktično pametni
 - prave odločitve pa naj bi nas vodile do svobode

Svoboda je predpostavka, da lahko nadzorujemo svoje telo. Je odraz tega, da lahko kot ljudje živimo.

4.4 Prispodoba votline

S prikazom podobe o votlini se začne sedma knjiga v njegovem delu *Država*. Je tretja in zaključna prispodoba v sosledju, ki se začne s *Prispodobo sonca* in nadaljuje s *Prispodobo daljice*.

V skladu s svojo antropologijo Platon odgovori, da duša pozna ideje iz prejšnjega, onstranskega sveta bivanja. Ideje se ne razvijajo.. Vso spoznavanje in učenje je vnovično spominjanje (gr. *anámnēsis*):

Duša je ideje uzrla v preeksistenci, vendar jih je pri vstopu v telo pozabila. Platonova najbolj znana prispodoba, prispodoba votline, prikazuje vzpon k idejam. Ljudje so podobni bitjem, ki so v prispodobni vklenjena v votlino in jim je onemogočeno videti kaj od resničnega sveta. Za realnost imajo sence umetnih predmetov, ki se pojavijo na steni votline s pomočjo svetlobnega vira. *Anamneza* je podobna dogajanju tedaj, ko enega od teh osebkov pripeljejo na dnevno luč in tam vidi naravne predmete in sonce, kakršni so v resnici. Sence in predmeti v votlini pri tem

ustrezajo čutni izkušnji, svet zunaj pa območju *intelegibilnega*, se pravi umno uvidljivega. Stopnje vzpona sovpadajo s področji prispodobe daljice.

Namen te metafore je pravzaprav ta miselni proces razmerij, ki nam pomaga in omogoča, da se od tu 'dvignemo' (ali 'spustimo') tja, v onstranski topos – čeprav je tam že vselej tu, kakor je tu že vselej tam.

5 ARISTOTEL

Aristotel je svoja etična prepričanja najbolj globoko in podrobno posredoval v delu *Nikomahova etika*. Posledično bo to delo izhodišče za vse naše izjave o etičnem prepričanju Aristotela. Osredotočili se bomo na prvo, drugo, tretjo in deseto knjigo. Preostale knjige niso toliko pomembne za našo raziskavo, saj nas ne zanima etika sama po sebi, temveč lastnosti etike in njena združljivost s svobodno voljo. Vseeno pa bomo na kratko predstavili etiko za boljše razumevanje določenih lastnosti etike.

V sledečih poglavjih se bomo posvetili ključnim konceptom in njihovi združljivosti z determinizmom. Razumeti moramo naslednje pojme: Srečnost, vrlina, zlata sredina, hoteno in nehoteno.

5.1 Vrline

Aristotelova etika se osredotoča na vrline, ki so odraz naših navad in znanja. Tako ločimo dvanajst npravstvenih in tri razumske vrline. Te se kažejo v našem vedenju in odločitvah.

Presežek	Sredina - Vrlina	Pomanjkanje
Razburljivost	Krotkost	Ravnodušnost
Pedrznost	Pogum	Strahopetnost
Nesramnost	Sramežljivost	Plahost
Nezmernost	Zmernost	Brezčutnost
Zavist	Ogorečenje	Skrajnost
Zasluzek	Pravičnost	Izguba

Razsipnost	Radodarnost	Skopost
Bahanje	Pristnost	Samozaničevanje
...

5.2 *Eudaimonia*

I. knjiga in del III. knjige se ukvarjata s karakterizacijo končnega smotra, smotra vseh smotrov, najvišjega dobrega, torej ciljem etike. Aristotel predstavi srečnost (*eudaimonia*) kot edino, kar zadostuje vsem zahtevanim značilnostim. Srečnost želimo, neodvisno od drugih vzrokov, želimo si jo samo po sebi. Druge želene stvari so želene prav zato, ker nas osrečijo.

Srečnosti ne smemo mešati z naslado ali preostalimi užitki. Ti se ločijo med posamezniki in v posamezniku samem. Srečnost velja kot končni smoter tako za posameznika, kakor za skupino. Pot do srečnosti za posameznika je enaka poti za skupino ljudi, v smislu, da srečnost posameznika prinaša srečnost skupini.

Zdaj, ko vemo, zakaj hočemo biti etični, nas zanima, kako lahko postanemo etični?

5.3 Zlata sredina

Vsa dejanja ležijo med dvema skrajnostima - pretiravanje in pomanjkanje. Med njima pa stoji tako imenovana zlata sredina, kateri sledi vrlina. Vrlino ne ustvarijo drastična dejanja, usmerjene proti eni ali drugi skrajnosti, temveč zmerna oz. zadržana dejanja.

Zadržanost oz. sredina med skrajnostma ni enostavna določiti, potrebno je presoditi vse poti in preudariti vse načine za doseg določenega cilja. Prav tako mora posameznik prepoznati lastne želje in potrebe, da jih lahko primerno zadovolji. Posledično je na sposobnost posameznika, izpopolnjevati njegovo funkcijo, vezana inteligenca.

5.4 Narava svobode

V III. knjigi *Nikomahove Etike* od prvega do petega poglavja razpravlja o značaju in lastnostih dejanj. Vsa dejanja deli na hotena in nehotena. Hotena dejanja izhajajo iz volje človeka, zato so ta svobodna in tista, za katere smo odgovorni.

Hotena dejanja so vsa, ki imajo svoje počelo v sami delujoči osebi, pri čemer mora le-ta poznati vse okoliščine, ki dejanje spremljajo. Nehotena dejanja so vsa, ki so storjene iz prisile ali nevednosti. Prisiljena dejanja so tista, ki imajo počelo izven nas, tako, da trpeča oseba nanj ne more vplivati. Nehotena dejanja, ki izvirajo iz nevednosti so nehotena le če jim sledi bolečina in obžalovanje.

Med hotenimi in ne hotenimi dejanji so tudi mešana dejanja. Ta vključujejo elemente obeh. Razmere teh dejanj so nehotena, vendar dejanja znotraj razmer so vseeno hotena, zato so ta dejanja bolj podobna hotenim, kakor nehotenim. Mešana dejanja so bolj pogosta kot hotena in nehotena dejanja, zato so pri graji ali hvali potrebno vedeti podrobnosti o dejavnikih, ki so vplivali na subjekt. Kakor pravi Aristotel: “Kaj je treba zaradi česa izbrati, ni lahko določiti na splošno. V konkretnih posameznostih je namreč nešteto različnih odtenkov.” (Nikomahova etika, III. knjiga, str. 97)

Vzporedno z utemeljitvijo hotenega in nehotenega se Aristotel srečuje s vprašanji določenosti (nujnosti), vendar jim ne nameni celotne razprave in teze o določenosti hitro zavrne. Vendar je vseeno mogoče razbrati odnos do svobode, ki je močno podoben določenim oblikam kompatibilizma.

Naslednji odstavek izpostavlja vprašanje s katerim se redno sooča: “Verjetno tudi ni pravilna oznaka, da je ‘nehoteno’ to, kar se stori iz jeze ali iz poželja. Dokaz: Prvič, v tem primeru ne bi moglo nobeno živo bitje - niti otroci - storiti nič hotenega. Drugič: ali v poželenju in v jezi sploh ne delamo ničesar hote – ali pa delamo hote samo plemenita dejanja, grda dejanja pa nehote?” (Nikomahova etika, III. knjiga, str. 99)

Takšnemu vprašanju večinoma odgovori tako:

“... kakšna naj bi bila razlika, če neko napako zagrešimo preišljeno ali pa v jezi? Obojega se je treba izogibati.” (Nikomahova etika, III. knjiga, str. 99)

Ali pa kot v naslednjih dveh citatih: “Če pa kdo trdi, da izvajata ugodje in lepota nad nami nasilje (kot da sta to dva nasilna vzroka izven nas), potem je zanj sploh vse prisilno; vsaj iz teh dveh nagibov vsi vse delamo.” ali tako: “Naravnost smešno je /.../ če kdo navaja za vzrok plemenitih dejanj samega sebe, za vzrok sramotnih dejanj pa zapeljivo moč naslade.” Izpostavi, da če povsem sprejmemo svobodno voljo in determinizem, potem pridemo do očitnih absurdnosti, kot navedeno, da nihče ni odgovoren za svoja dejanja ali da posameznik izbirno določa svojo odgovornost.

“Preudarjamo le o tem kar se zgodi pod našim vplivom - edino to je še ostalo. Vzroki so namreč tile: naravna nujnost, zunanja sila, naključje poleg tega pa razum in vse kar je v človekovi moči. Vsak človek preudarja le o tem, kar se lahko zgodi po njegovi moči.” V tem odstavku Aristotel eksplicitno loči med različnimi vzroki, ki motivirajo naša dejanja. S tem priznava vzročnost dejanj in voljo človeka. Nakazuje k temu, da lahko govorimo o količini svobode, ki smo je deležni.

Menimo, da smo predstavili do zdaj to, kar namiguje k temu, da lahko Aristotela uvrstimo med kompatibiliste. Njegovo dela vzporedno sprejema določenost in vzročnost ter pripisuje moralno odgovornost zdravemu posamezniku. V tem smislu se Aristotelov pogled najbolj ujema z pogledom avstrijskega filozofa J. J. C. Smarta, ko pravi: “Prav mogoče je, da običajni pojem svobode vsebuje nezdržljive značilnosti. Od svobodne volje zahteva, da je naključna in ni naključna obenem /.../. To pa še ne pomeni, da nimamo na voljo sredstev s katerimi lahko izrazimo vsa razlikovanja /.../” (Šušter D., 2007, str. 83)

6 EMPIRIČNI DEL

6.1 Metodologija

Uporabili smo naslednje metode dela:

- metodo proučevanja pisnih virov,
- analizo zbranega materiala in interpretacija besedil
- samostojen premislek

6.1.1 Metoda proučevanja pisnih virov

Začetna in glavna metoda dela je bila metoda dela s pisnimi viri. Literaturo smo najprej iskali v Mariborski knjižnici, Univerzitetni knjižnici Maribor ter v šolski knjižnici. Kasneje smo iskali tudi na spletu. Zbrane materiale smo preučili, prebrali in se o njih pogovorili.

6.1.2 Analiza

Vsak vir smo podrobno prebrali. O ugotovitvah debatirali. Vse kar smo spoznali o določenem členu naloge smo povzeli. Podatke smo kasneje interpretirali tako kot se nam je zdelo najboljše in najbolj primerno. Tako smo potem tudi vsako poglavje v teoretičnem delu razdelili še na podpoglavja.

6.2 Vrednotenje hipotez

Glede na cilje raziskovalnega problema smo si zastavili naslednji hipotezi:

- **Hipoteza 1: Ideja svobodne volje ni kompatibilna z determinizmom.**

V raziskovalni nalogi smo odkrivali, kako se svobodna volja odraža v determinističnih sistemih. Odvisno je od tega kako definiramo svobodno voljo in etičnega sistema, ki ga poskušamo uskladiti z determinizmom. Na primer Aristotelova etika vrlin je skladna z determinizmom, saj so dejanja svobodna, v kolikor so hotena, vendar v kolikor svoboda temelji na naših željah, je ta vzročno določena, saj so naše želje določene. To pomeni, da lahko hipotezo **zavrnamo**, saj smo dokazali, da so določene oblike svobodne volje kompatibilne z determinizmom.

- **Hipoteza 2: Determinizem ni resničen, torej svobodna volja obstaja.**

Ta hipoteza temelji in se nanaša na 1. hipotezo. V kolikor je prva hipoteza potrjena in se izkaže kot resnična, lahko potrdimo tudi to hipotezo. V kolikor je prva hipoteza zavrnjena in se izkaže kot ne resnična, pa lahko to hipotezo prav tako zavrnemo. Oziroma, če se izkaže, da ideje svobodne volje niso kompatibilne z determinizmom potem, ker vemo, da imamo svobodno voljo lahko drugo hipotezo potrdimo. V raziskovalni nalogi nismo dokazali obstoj determinizma, saj jemljemo determinizem kot predpostavko, ki je veljavna zaradi dandanašnjega stanja v znanosti, še posebej na področju atomske fizike, ki se močno ujema z atomizmom, ki prav tako dokazuje determinizem. Tako lahko **zavrnemo** tudi drugo hipotezo.

7 ZAKLJUČEK

Raziskave za nalogo smo se lotili sistematično. Najprej smo se morali poučiti o osnovah determinizma, kompatibilizma in etike vrlin. Poučiti smo se morali o najrazličnejših pojmi, ki so bili pomembni skozi nalogo. Za raziskavo o temi in raziskavo naših treh hipotez smo uporabljali predvsem metodo dela z najrazličnejšimi pisnimi viri.

V teoretičnem delu naloge, ki je pravzaprav tudi večinski, smo se posvetili razlagi pojmov in interpretaciji različnih del, morali smo se poglobiti tudi v sodobne vidike na antično miselnost. Prav tako smo morali spoznati bolj sodoben prispevke k etični metafizični filozofiji, kot so kompatibilizem, Humov zakon in determinizem ter pomen svobodne volje.

V empiričnem delu naloge smo hipoteze preverjali s pomočjo najrazličnejših pisnih virov. Od dveh zastavljenih hipotez smo obe zavrnil. Obe hipotezi sta se navezovali druga na drugo. S tem, ko smo zavrnil prvo hipotezo, smo posledično morali zavrniti še drugo hipotezo. Prvo smo morali zavrniti zato, ker smo v nalogi dokazali, da so določene oblike svobodne volje kompatibilne z determinizmom. V raziskovalni nalogi nismo dokazali obstoj determinizma, saj jemljemo determinizem kot predpostavko, ki je veljavna zaradi dandanašnjega stanja v znanosti, še posebej na področju atomske fizike, ki se močno ujema z atomizmom, ki prav tako dokazuje determinizem, tako, da smo s tem zavrnil še drugo hipotezo.

Namen naše raziskovalne naloge je bil raziskati kompatibilnost različnih oblik determinizma z vrlinsko etiko.

Izdelava raziskovalne naloge je bila za nas zelo poučna, seznanili smo se namreč s postopkom raziskovanja in strokovnim načinom pisanja, ki se uporablja tudi v višjih letnikih srednje šole, pri pisanju diplomskih, magistrskih in doktorskih nalog. Pri pisanju naloge smo se med drugim naučili veliko novega o antičnih vidikih, etičnih navadah in logičnem sklepanju.

Med ustvarjanjem smo se tudi zabavali, saj smo uspeli veliko časa preživeti skupaj in deliti ter argumentirati lastna mnenja, v čemer smo zelo uživali. Glavna sestavina, zaradi katere pa je bilo pisanje te naloge za nas še toliko bolj zanimivo, pa je tema, ki nas je res zelo zanimala in pod vprašaj postavila naša lastna mišljenja o njej.

8 DRUŽBENA ODGOVORNOST

Skozi nalogo smo spoznali, kako nepravično je pravzaprav kar tako soditi ljudi in njihova dejanja. Z raziskovanjem predvsem teme determinizma, smo ugotovili, da ne glede na to ali si to priznamo, ali ne, ima vsako dejanje neke vzroke, ki nam mogoče niso znani ali pa so težje vidljivi. Mogoče je bila oseba, ki je naredila nekaj slabega pod vplivom nekih dogodkov, razmerij in kaj drugega ne bi niti mogla narediti. Je potem še vedno prav, da jo kaznujemo brez dobrega pregleda vsake podrobnosti?

Z raziskovalno nalogo želimo spomniti ljudi na to, da ni vedno vse tako preprosto kot izgleda, da ni nujno, da je vse tako kot izgleda na prvi pogled. Da lahko nekoga sodimo rabimo širšo sliko, rabimo najmanjše podrobnosti, in na žalost, da bi bilo pravično, potrebujemo tudi podatke o vzrokih, ki nam niso vedno znani.

9 LITERATURA

9.1 Knjižni viri

1. De Montaigne M. (1960). *Eseji*. Ljubljana. Mladinska knjiga v Ljubljani.
2. Heidegger M. (1991). *Platonov nauk o resnici*. Ljubljana. Tiskarna Ljubljana.
3. Pevec Rozman M. (2010). *Etika in sodobna družba*, MacIntyerjev poskus utemeljitve etike. Ljubljana. Nova revija.
4. Platon (1995). *Država*. Ljubljana. Tiskarna Ljudske pravice.
5. Platon (2003). *Izbrani dialogi in odlomki*. Ljubljana. Mladinska knjiga.
6. Platon (1995). *Plato*. Ljubljana. Nova revija, fenomenološko društvo.
7. Plutarh (2018). *Sreča in politika*. Ljubljana. Alma Mater Europaea - Institutum Studiorum Humanitaris.
8. Ruda F. (2016). *Ukinimo svobodo: zagovor sodobne rabe fatalizma*. Ljubljana. Maska.
9. Seneka (2004). *Pisma prijatelju Luciliju*. Ljubljana. Modrijan založba, d. o. o.
- Solomon R. C., Higgins K. M. (1998). *Kratka zgodovina filozofije*. Znanstveno in publicistično središče.
10. Sovret A. (1971). *Dnevnik cesarja Marka Avrelija*. Ljubljana. Slovenska Matica
11. Surk V. (1980). *Filozofsko izrazoslovje in repertoarji*. Ljubljana. Pomurska založba.
12. Šušter D. (2007). *O svobodni volji, od Liebniža do Libeta*. Maribor. Aristej.
13. Aristotel (1994). *Nikomahova etika*. Ljubljana. Slovenska matica.

9.2 Spletni viri

1. Aristotel. [Dostopno na: <https://plato.stanford.edu/entries/aristotle/>. Pridobljeno 5.3.2021]

[mFEIbIcuXLFITKx9d9ZsMFWdwOc1u%2BsyuJdEsp8vwHNkxobVv2IXOIVqvj0rHmQruzo6sHMcZpyza0BxjbowDjEBfoGGB397rwkirc6GvZy7QndtUWuw8mRADqKVNEBJ9oXheRytR74d6zCflmxvG%2B0h6O98Nn39n8peg%2Fz%2Fx18ETRFSdhrZHVZED%2FbJ3aoX](https://www.arnes.si/~mursic3/Platon_uvod.pdf) . Pridobljeno 4.3.2021]

11. Etika vrlin. [Dostopno na: <https://plato.stanford.edu/entries/ethics-virtue/>. Pridobljeno 18.11.2020]
12. Inkompatibilizem. [Dostopno na: <https://plato.stanford.edu/entries/incompatibilism-theories/>. Pridobljeno 25.11.2020]
13. Kompatibilizem. [Dostopno na: <https://plato.stanford.edu/entries/compatibilism/>. Pridobljeno 5.11.2020]
14. Platon [Dostopno na: <https://kvarkadabra.net/2004/07/platon/> . Pridobljeno 5.12.2020]
15. Platon [Dostopno na: <https://www.ilb.scpo.si/platonova-prispodoba-votline-in-prispodoba-daljice/> . Pridobljeno 8.1.2021]
16. Platon [Dostopno na: http://www2.arnes.si/~mursic3/Platon_uvod.pdf . Pridobljeno 8.1.2021]
17. Stoicizem. [Dostopno na: <https://plato.stanford.edu/entries/stoicism/>. Pridobljeno 17.11.2020]
18. Stoicizem. [Dostopno na: <https://iep.utm.edu/stoiceth/>. Pridobljeno 8.12.2020]
19. Stoicizem. [Dostopno na: <https://www.britannica.com/topic/ethics-philosophy/The-Stoics>. Pridobljeno 21.1.2021]
20. Stoicizem. [Dostopno na: <https://lithub.com/what-the-stoic-philosophers-knew-about-being-free/>. Pridobljeno 7.2.2021]
21. Stoicizem. [Dostopno na: <https://en.wikipedia.org/wiki/Stoicism#Ethics>. Pridobljeno 22.11.2020]
22. Stoicizem. [Dostopno na: <https://dailystoic.com/glossary/>. Pridobljeno 18.1.2021]